

H.O.OCAQOV

FÖVQƏLADƏ HALLARDA
HƏYAT FƏALİYYƏTİNİN
TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Mülki müdafiə

Ali məktəblər üçün dərslik

İkinci nəşr, düzəliş və əlavələrlə

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 13.01.2000-çi il tarixli
74 sayılı əmri ilə dərslik kimi təsdiq
edilmişdir.

SUMQAYIT
DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
KITABXANA

BAKI - 2010

33712

Rəyçilər:

FHN-nin Bakı Regional Mərkəzinin rəis müavini, polkovnik **K.Ə.Bağirov**
AzMIU-nun «FH və HFT» kafedrasının dosenti, t.e.n. **Ş.D.Danyalov**
İxtisas redaktoru, dosent, t.e.n.
Q.N. Hacımətov

H.O.Ocaqov. Mülki müdafiə: Ali məktəblər üçün dərslik. İkinci nəşr Bakı, «Çaşıoğlu» 2010. – 400 səh.

Kitabda mülki mühafizənin ümumi məsələləri, əsasən sülh və hərbi dövrdəki fəvqəladə halların təsnifatı, onların xarakteristikası, zədələyici amillərin insanlara, avadanlıqlara təsiri izah edilir. Sülh və hərbi şəraitdəki fəvqəladə hallarda əhali və ərazinin mühafizəsi məsələsi geniş şərh olunur. Fəvqəladə hadisələr zamanı obyektlərin iş sabitliyinin mahiyyəti, qiymətləndirilməsi, yüksəldilməsi yolları və fəvqəladə halların aradan qaldırılması problemlərinə və digər məsələlərə xüsusi yer verilir.

Bu dərslikdən təsərrüfat müəssisələrinin, mülki müdafiə xidmətlərinin, dəstələrinin rəhbərləri və mütəxəssisləri, həmçinin rayon (şəhər) obyektlərinin rəhbərləri, MM qərargahının rəhbərləri və mülki müdafiə kurslarının müəllimləri istifadə edə bilərlər.

Kitabda 19 cədvəl və 69 şəkil vardır.

0 1305060000 - 301
082 - 00

GİRİŞ

Dünyada baş verən hadisələr, silahlı münaqişələr təhlükəsinin mövcud olması bizi hərbi işin inkişaf tendensiyalarına bir daha diqqət yetirməyə, silahlı mübarizə vasitələrinin, xüsusən də nüvə silahının dövrü-müzdəki rolu və yeri barədə dönə-dönə fikirləşməyə vadar edir. Hərbi qüvvədən, o çümlədən də nüvə silahından istifadə edilməsi ehtimalının nə dərəcədə real olduğu, bunun mümkünlüyü məsələsi qarşıya çıxır.

Beynəlxalq münasibətlərə istiqamət verən dövlət siyasətçilərinin rolu və məsuliyyəti artır, digər tərəfdən nüvə silahının mövcudluğu onları ehtiyatlı olmağa məcbur edir. İndi dünyada bir çox içtimai xadimlər bu reallığı qeydsiz-şertsiz qəbul edir və belə bir cəhətə üstünlük verirlər ki, siyasi məqsədlərə başlıca olaraq dinç vasitələrlə, hərbi qüvvə tətbiq etmədən nail olmaq lazımdır.

Dünya dəyişir, lakin müharibə sülh məsələsi problem olaraq qalır. Son zamanlar aparılan siyasətlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, nüvə müharibəsi ehtimalı azalır. Lakin bu da şübhə doğurmur ki, nüvə silahı hələ dünyada uzun müddət sabitliyin saxlanmasına xidmət edəcək, özü tətbiq edilməyə də siyasi və strateji məqsədlərə nail olmağa, eləcə də adi silahlarla aparılan müharibələrin gedişatına və nəticələrinə ciddi təsir göstərəcəkdir. Hər bir dövlət öz təhlükəsizliyi üzrə konsepsiyaları müəyyənləşdirərkən bu amili nəzərə almaya bilməz.

Azərbaycan suveren dövlət kimi mühafizə sahəsindəki bütün problemlərini özü həll etməlidir. Buna görə də biz mühafizə doktrinasını hazırlayarkən iki mühüm cəhətə əsas götürməliyik.

Birincisi, yadda saxlamalıyıq: nə qədər ki, nüvə çəhbəxanaları mövcuddur, onun bu və ya digər ölkə üçün təhlükəsi nəzərə alınmalı və mühafizə proqramında bu amil əsas götürülməlidir.

İkincisi, ölkəmiz nüvə silahına malik olan, ya da ərazisində nüvə döyüş sursatı ehtiyatları saxlanan dövlətlərlə həmsərhəddir. Buna görə də mülki müdafiə /MM/ tədbirləri planlaşdırılarkən və həyata keçirilərkən əhəlinin, eləcə də təsərrüfat obyektlərinin kütləvi qırğın silahlarından /KQS/ mühafizəsinə diqqəti azaltmaq olmaz.

Mühafizə sistemi qarşısında texnogen və təbii qəzalardan mühafizə problemi durmaqdadır.

Hələlik insanın ram edə bilmədiyi təbii qüvvələr böyük fə-

lakətlər törədir, planetimizin əhalisinə çox böyük ziyan vurur. Son onilliklərin nətiçəsi göstərir ki, bütün dünyada qezaların intensivliyi son dərəcə artıb və indi onun beşəriyyətə vurduğu maddi zərər, törətdiyi insan tələfatı dünya müharibələri nətiçələrinin miqyası ilə müqayisə edilir.

Müstəqil Azərbaycan respublikasında əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması, o cümlədən də təbii və texnogen xarakterli fəvqəladə hallardan mühafizəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dərsləyin hazırlanmasında böyük əməyi olan rəyçilərə, «Fövqəl» Assosiasiyasının və Memarlıq İnşaat Universitetinin «FH və Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi» kafedrasının mütəxəssislərinə öz dərin təşəkkürümü bildirirəm.

Bu kitab qusur və nöqsanlardan xali deyildir. Bu barədə kitabın müəllifinə məlumat verən oxuçulara əvvəlçədən öz dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

I FƏSİL

FÖVQƏLADƏ HALLAR VƏ MÜLKİ MÜDAFİƏ (MÜHAFİZƏ)

§ 1. 21-Çİ ƏSRDƏ FÖVQƏLADƏ HALLARDA ƏHALİNİN, ƏRAZİNİN VƏ İQTİSADİYYATIN MÜHAFİZƏSİNİN ƏSAS KONSEPSİYASI

Şəxsiyyət, cəmiyyət, dövlət və təbiət üçün daxildən və kənardan təhlükə potensialının mövcudluğu respublikada əhalinin həyatının və sağlamlığının, habelə ətraf mühitin mühafizəsi məqsədi ilə hər çür fəvqəladə hadisələrin vaxtında proqnozlaşdırılmasını, eləcə də onların qarşısını almaq və nəticələrini operativ surətdə aradan qaldırmaqdan ötrü təsirli tədbirlər kompleksinin əvvəlcədən hazırlanıb həyata keçirilməsi üzrə bütün səylərin artırılmasını tələb edir.

Bu problemi yalnız texnogen qəzalar, təbii fəlakətlər və epidemiyalarla mübarizənin məqsədləri, xarakteri, prinsipləri və üsulları barədə, eləcə də eksterimal şəraitdə iqtisadiyyatın dayanıqlı fəaliyyətə əvvəlcədən hazırlanması üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış və dövlət tərəfindən rəsmən qəbul edilmiş vahid baxışlar sisteminin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması yolu ilə həll etmək mümkündür.

Digər sözlə, fəvqəladə hallar şəraitində respublikada əhalinin, iqtisadiyyatın, təbii mühitin mühafizəsi sahəsində dövlətin siyasətinin və fəaliyyətinin nəzəri və əməli əsaslarını təşkil edən, milli təhlükəsizlik doktrinasının ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla mülki mühafizə konsepsiyasının hazırlanması və qəbul edilməsinə ciddi ehtiyaç vardır.

Mülki mühafizəyə-əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində vahid dövlət siyasətini həyata keçirməklə nail olunur (bu məqsədlə: fəvqəladə hadisələri vaxtında proqnozlaşdırmaq, aşkar etmək və qarşısını almaq, onların zədələyiçi, psixoloji təsirini neytrallaşdırmaq və zəiflətmək, iqtisadiyyat obyektlərinin sabit işləməsinə təmin etmək, fəlakət rayonlarında xəsarət almış adamları təhlükəsiz yerlərə köçürmək və s. kimi tədbirlər görülür).

Mülki mühafizədə (MM) bütün hakimiyyət və idarəetmə orqanları, mülki müdafiənin ixtisaslı dəstələri, bütün əhali əməli olaraq, bütün nazirliklərin və sahələrin, sahə mənsubiyyətindən, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hər çür təşkilat və müəssisələrin qəza-xilasetmə qüvvələri, içtimai təşkilatlar iştirak etməlidirlər. Bu zaman əsas diqqət, hazırda olduğu kimi, ancaq hadisə nəticələrini aradan qaldırılmasına deyil, həm də fəvqəladə hal törədən səbəblərin aşkar edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilməlidir, yeni hadisədən sonra fakt üzrə yox, ona yol verməmək məqsədilə ondan əvvəl fəaliyyət göstərməlidir.

Burada mülki mühafizə konsepsiyasına aid aşağıdakı problemləri

bir qədər geniş şərh etmək məqsədəuyğundur:

Birincisi, əhali, onun əmlakı və təbii mühit üçün mövcud olan təhlükəli, qorxulu halların növlərini və xüsusiyyətlərini dəqiq müəyyən etmək, yəni onların təsnifatını tərtib etmək, baş vermə səbəblərini, qanunauyğunluğunu, habelə meydana çıxmasının xarakterini aşkar etmək lazımdır. Sonra isə mühafizəni təmin edəcək göstəriciləri və üstün şərtləri müəyyənləşdirmək, fəvqəladə halların qarşısının alınması və aradan qaldırılması üçün lazım olacaq qüvvə və vasitələrin tərkibini əsaslandırmaq vacibdir. Eyni zamanda zərərli istehsalatlar, texnologiyalar və maddələr inventarlaşdırılmalı, təhlükənin dərəcəsinə görə təsnif edilib qruplaşdırılmalı, onların əhali, avadanlıq və təbii mühit üçün təhlükəsinin qiymətləndirilməsi kriteriyaları işlənib hazırlanmalıdır.

İkincisi, bu sahədə dövlət siyasətinin əsas müddəaları işlənib hazırlanmalı, Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi sistemində mülki mühafizənin rolu və mövqeyi təyin edilməli, ölkənin sosial-iqtisadi, ekoloji, hərbi, informasiya, içtimai təhlükəsizliyi və digər təhlükəsizlik məsələləri ilə mülki mühafizənin qarşılıqlı əlaqələri dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

Üçüncüsü, mülki mühafizə qüvvələri, vasitələri və ehtiyatlarının daha da təkmilləşdirilməsi, daim hazır vəziyyətdə saxlanması lüzumu əsaslandırılmalıdır. Bu problem fəvqəladə halların yaranmasından, onun aradan qaldırılmasından bütün mərhələlərdə fəlakətlərlə mübarizə aparacaq qüvvə və vasitələrin uzunmüddətli inkişafı, fəaliyyət proqramı və planlarının tərtib olunması və reallaşdırılması yolu ilə, habelə fəvqəladə hadisələrin proqnozlaşdırılması, qarşısının alınması və aradan qaldırılması üsullarının işlənib hazırlanması, eləcə də əhalinin, xilasedicilərin, idarəetmə orqanlarının böhranlı hallarda səmərəli fəaliyyətə hazırlanması şəraitində həll edilə bilər.

Mülki mühafizənin konsepsiyasını ancaq ölkədə şəxsiyyət və dövlət üçün, Azərbaycanın milli mənafeyi və təbii mühiti üçün daxilədən və kənərdən yaranan biləcəklər təhlükə və təhdidlərin sistemli surətdə təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında işlənib-hazırlamaq mümkündür, çünki məhz bu təhlükələrin aradan qaldırılmasına hakimiyyət orqanlarının və bütün cəmiyyətin, o cümlədən də mülki mühafizənin fəaliyyəti yönəldilməlidir.

Azərbaycanda əhalinin həyat fəaliyyəti, iqtisadiyyat və təbii mühit üçün daxilədən təhlükənin mənbələri ölkədə zərərli maddələr ehtiyatlarının, eləcə də zərərli istehsalatlar, texnologiyalar, enerji və informasiya vasitələrinin həm kəmiyyətçə, həm də miqyasça təhlükəli səviyyəyə qədər artması sayəsində yaranır ki, bu da texnoloji qəzaların, hətta sosial və təbii fəlakətlərin törəməsinə təkan verir.

Qəza təhlükəsi yarıdan digər daxil səbəblərdən aşağıdakıları da qeyd etmək lazımdır:

(1) • istehsal vasitələrinin, xüsusən də texnoloji avadanlıqların, nəqliyyat vasitələrinin və əsas istehsal fondlarının yolverilməz dərəcədə ar-

tan aşınması və köhnəlməsi; belə hallar bəzi iqtisadiyyat sahələrində 70-80% təşkil edir;

2) • Respublikada, eləcə də ondan kənarda, qəza və fəlakət törədə biləcək partlayış, yanğın, kimyəvi, radioaktiv, bioloji təhlükəli istehsalatlardan, maddə və texnologiyalardan istifadə olunmasının miqyasça artması, eyni zamanda təhlükəsizlik təminatı sistemlərinin etibarsızlığı sənayedə nəqliyyat, energetika, kənd təsərrüfatı, idarəetmə sistemləri sahələrində texniki təhlükəsizlik səviyyəsinin kəskin dərəcədə aşağı düşməsi;

3 • istehsalat mədəniyyəti səviyyəsinin və texnoloji intizamın zəifləməsi, iri müəssisələrdə texnologiyanın və vahid texnoloji proseslərin pozulması. Həmcinin əməyə hörmətin, sərəstəzliyin, məsuliyyətin azalması nəticəsində zərərli və yüksək texnologiyalı müəssisələrdən ən yaxşı, hətta unikal mütəxəssislərin müxtəlif kommersiya qurumlarına, yaxud xaricə getməsi halları da müşahidə olunur;

4 • iqtisadiyyatda böhranlı halın davam etməsi, respublikanın müəssisələri arasında, eləcə də digər xarici ölkələrdəki müəssisələrlə iqtisadi və texnoloji əlaqələrin qırılması. Hazırda təhlükə potensialı obyektlər tikilərkən məhdud sahələrdə çoxlu, bəzən isə yolverilməz dərəcədə sıx halda xeyli energetik obyektlər, radioaktiv və kimyəvi təhlükəli maddə və material işlədilən müəssisələr, güclü elektromaqnit və akustik şüalanma yaradan qurğular yerləşdirilərkən, adətən onların təsirinin nəinki uzunmüddətli nəticələri, hər şeydən əvvəl genetik nəticələri nəzərə alınmır, hətta onların ətraf mühitə hec indiki neqativ təsirinə də diqqət yetirilmir, lazımi təhlükəsizlik tədbirləri götürülmür;

5 • eksterimist qüvvələr və ambisiyalı siyasi dairələr tərəfindən qızıqdırılan milli və dini separatizm, milli-etnik münaqişələr də içtəməli fəlakətlər törədə biləcək səbəblərdəndir.

Fövqəladə halların sayının artmasına səbəb olan texnogen amillər sırasına aşağıdakılar aiddir:

1 • iqtisadiyyat sahələrində ən yeni təhlükəsiz texnologiyalar, istehsalatlar və materialların tətbiqi nəzərdə tutulmaqla inkişafın struktur siyasəti və prioritetlər sistemi hələ işlənilməmişdir;

2 • israfçı texnologiyalardan istifadə olunması davam edir ki, bu zaman işlədilən təbii ehtiyatların 90%-dən çoxu zərərli istehsalat və məişət tullantıları kimi ətraf mühitə atılır. Eyni zamanda günəş enerjisi, geoterminal və külək enerjisi kimi ən ucuq və təhlükəsiz enerji növlərindən əməli olaraq, istifadə edilmir.

Bunlardan əlavə kriminogen şərait, çinayətkarlıq və korrupsiyanın güclənməsi, digər təhlükəli sosial hallar, müxtəlif fitnəkarlıq və dezinformasiya da texnogen qəza və fəlakətlərin törəməsinə təsir göstərir.

Təhsilin, fundamental və tətbiqi elmi araşdırmaların lazımi sə-

viyyədə olmaması, ən əvvəl isə həyat fəaliyyətində təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində elmi araşdırmaların qıtlığı kimi amillər cəmiyyətin təhlükəsizliyinə xeyli pis təsir edir.

Müxtəlif fəvqəladə halların yaranma səbəblərini təhlil edərkən həm təhlükəsiz texnologiyalar, təhlükəsizlik texnikası, sosial münacişələr və texnogen qəzalar arasında, həm də sosial və təbii kataklizmlər arasında müəyyən bir qarşılıqlı əlaqə, yəni paragenetik effekt olduğunu da nəzərə almaq lazımdır.

Texnogen qəza və fəlakətlərin miqdarı və miqyasının artmasına baxmayaraq əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, xüsusən də qabaqlayıcı tədbirlərin yerinə yetirilməsinə və bu sahədə elmi tədqiqatlara ayrılan maliyyə vəsaiti yolverilməz səviyyədə azdır.

Sadələn bütün bu mənfi halları və prosesləri ətraflı surətdə araşdırmaq və onların arasındakı qarşılıqlı asılılıqı aşkar etmək lazım gələcəkdir. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, maddi, energetik, informatik və psixoloji amillər adamlara, cəmiyyətə və təbiətə vahid bir halda təsir edir. İnsanların bütün fəaliyyət sahələrində enerjiden, maddi sərvətlərdən və informasiyadan səmərəli istifadə edilməsi, fəvqəladə hadisələr barədə əvvəlçədən xəbər tutub onların ağır nəticələrinin qarşısının alınması üsullarının işlənib hazırlanmasında bütün bu amillərin rolu öz əksini təpmalıdır.

Bədxah qonşularımızın ərazi iddiaları, milli münacişə, milli eks-terimizm respublikamız üçün kənardan ciddi hərbi təhlükə yaradır.

Bununla yanaşı, dünyadakı müasir hərbi-siyasi vəziyyət göstərir ki, iri miqyaslı müharibə təhlükəsi ehtimalı xeyli azalmışdır. Azərbaycan üçün başlıca təhlükəni lokal və regional milli silahlı münacişələr törədir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən mülki mühafizənin vəziyyətini təhlil edərkən belə bir faktı diqqətdən qacırmaq olmaz ki, keçmiş və hazırkı hərbi münacişələrdə (müharibələrdə) yaşayış məntəqələrinə, iqtisadiyyat obyektlərinə, ətraf mühitə dəyən zərərin, eləcə də dinç əhali arasında zədələnmələrin miqyası kəskin surətdə artmaqdadır.

Əgər 1-ci dünya müharibəsi zamanı dinç əhali arasında tələfat çəbhədəki tələfatdan 20 dəfə az, 2-ci dünya müharibəsində təxminən çəbhədəki tələfatla eyni olmuşdusa, adi silahlar işlədilərən lokal müharibələrdə dinç əhalinin tələfatı çəbhələrdəki tələfatdan 13 dəfə artıq olmuşdur.

Sosial və texnogen fəvqəladə hallar həmcinin kənardan həm ayrı-ayrı adamlara və idarəetmə orqanlarına, həm də bütün cəmiyyətə fitnəkarlıqla psixoloji-informasiya təsiri göstərilməklə törədilə bilər (İraqda olduğu kimi).

İqtisadiyyatın bütün sahələrində texnogen qəzaların, eləcə də təbii və sosial fəlakətlərin sayının artmasına baxmayaraq, onları

məhdudlaşdırmaq, nəticələrini aradan qaldırmaq, itkiləri və zərəri azaltmaq üçün nəzərdə tutulan qəza-xilasetmə xidmətinin imkanları azalmaqdadır.

Fövqəladə halların qarşısının alınması və aradan qaldırılması, belə hallarda ən vacib obyektlərin sabit işləməsi üçün əvvəlcədən tədbirlər görülməsindən əhalini və təbii mühitin mühafizəsi kimi humanitar işlərin yerinə yetirilməsində bu sahədə qarşıda duran problemlərin səmərəli həllində bütün səviyyədən olan icra orqanlarının rolu olduqca vacib və böyükdür. Hazırda ölkəmizdə hakimiyyət orqanları sisteminin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən vahid mülki mühafizə sisteminin yaradılması üzrə işlər başa çatmışdır.

Bu gün respublikamızda bütün təsərrüfat sahələrinin fəvqəladə duran, fəvqəladə halların kompleks monitorinqi və qarşısının alınması üzrə vahid qurum təşkil olunmuşdur, ərazilərin, təhlükə potensiallı müəssisələrin, təbii fəlakət mənbələrinin vəziyyətinin sistemli analizi keçirilir. Bu işə yaranan təhlükələrin və qorxulu halların, zərərli və zədələyiçi təsirlərin vaxtında aşkar edilməsinə, onlara qarşı əvvəlcədən səmərəli tədbirlər görülməsinə imkan verir. Belə bir vəziyyət bütün müşahidə və nəzarət xidmətlərinin səylərini birləşdirməyi, əlaqələndirməyi və fasiləsiz surətdə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməyi tələb edir.

Respublikamızda yaranmış sosial-iqtisadi şəraitdə fəvqəladə halların proqnozlaşdırılması, qarşısının alınması və aradan qaldırılmasının effektivliyini artırmaq üçün ən əsas şərtlərdən biri, hazırda müxtəlif idarələrdəki, ən əvvəl isə texnologiya sahələrindəki peşəkəndlərdə halda olan xilasetmə, müşahidə və nəzarət üzrə qüvvə və vəsiyətləri vahid bir respublika qurumunda cəmləşdirmək və bu qurumun tərkibində fəvqəladə halların qarşısının alınması üzrə respublika müşahidə və nəzarət sisteminin yaradılmasıdır.

Sülh və müharibə dövrlərində ehtimal edilən fəvqəladə halların proqnozlaşdırılması, qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması işləri üzrə respublika səviyyəsindən başlamış obyektlərdəki bütün hakimiyyət orqanlarının funksiyaları və məsuliyyətinin müəyyən edilib dəqiqləşdirilməsi, onlar arasında fasiləsiz qarşılıqlı fəaliyyətin təşkil edilməsi tələb olunur.

Müasir dövrdə texnologiya və təbii fəlakətlər təhlükəsi, onların dağıdıcı nəticələrinin miqyası artdıqca, mülki mühafizə özünün əhəmiyyətinə görə ölkənin silahlı müdafiəsinə bərabər səviyyəyə yüksəlir, bir sıra hallarda isə daha vacib əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də ona yetirilən diqqət əhalinin, iqtisadiyyatın, təbii mühitin və ümumiyyətlə, ölkənin iri miqyaslı fəvqəladə hadisələrin təsirindən etibarlı surətdə mühafizə edilməsi problemlərinə yetirilən diqqət ciddi və əhəmiyyətli olmalıdır.

Sadalanan bu problemlərin müvəffəqiyyətlə həlli üçün mülki mühafizə sisteminin strukturu və funksiyalarını müəyyən edən hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi, bilavasitə təsirli qanunlar qəbul edilməsi, sahə üzrə əsasnamə, nizamnamə və tövsiyələrin dəqiqləşdirilməsi tələb olunur. Bu rəsmi sənədlərlə müəssisələrdə, yaşayış məntəqələrində, rayonlarda, nazirliklərdə və idarələrdə mülki mühafizə orqanlarının və qüvvələrinin funksiyalarını, məsuliyyətini dəqiq müəyyənləşdirmək, bu zaman rayonların mülki mühafizəsinə xüsusi diqqət yetirib ona üstünlük vermək lazımdır.

Mülki mühafizə problemləri üzrə kompleks elmi tədqiqatların aparılmasını təşkil etmək, obyektlərin, ətraf mühitin təhlükəsizliyinin vəziyyətinə nəzarət, eləcə də MM qüvvə və vasitələrinin fəaliyyətinin idarə edilməsi üzrə avtomatlaşdırılmış sistemlərin yaradılmasına başlamaq günün tələbidir. Bunlar fəvqəladə halların yaranmasını qabaqlamaq, baş verə biləcək itkilərin qarşısını almaq və ya onları azaltmaq üçün vacib şərtlərdəndir.

Bütün bu problemlər həyat fəaliyyətində təhlükəsizliyin təminatı sahəsində aparılan fundamental, elmi və tətbiqi araşdırmalar kompleksinin nəticələri əsasında həll edilə bilər.

Belə araşdırmaları ancaq əhali, avadanlıqlar və ətraf mühit üçün təhlükə, qorxu törədə bilən (ehtimal olunan) bütün fəvqəladə hadisə növlərini, eləcə də onlardan mühafizə tədbirləri kompleksini modelləşdirmək və sistemli təhlil etmək yolu ilə yerinə yetirmək mümkündür. Belə modelləşdirilmənin obyekt, rayon, sahə və ümumrespublika səviyyələrində yerinə yetirilməsi daha məqsədyönlü olardı, çünki bu halda modelləşdirmə sahələrin konyuktur təsirlərinə məruz qalmazdı. Belə tədbirlər sayəsində mülki mühafizənin nəzəri əsaslarını, sonra onun konsepsiyasını, daha sonra isə yaradılması və fəaliyyəti proqramı və planlarını işləyib hazırlamaq və ya dəqiqləşdirmək metodiki cəhətdən daha düzgün olardı.

21-ci əsrdə cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin səviyyəsi mülki mühafizənin inkişafı istiqamətinin nə dərəcədə düzgün seçilməsindən, onun strategiyası proqram və planlarının nə qədər dəqiq işlənib hazırlanmasından və vaxtında reallaşdırılmasından xeyli asılı olacaqdır.

§ 1.1. FƏVQƏLADƏ HADİSƏLƏRİN TƏSNİFATI

Fəvqəladə hadisələrin (FH) qiymətləndirilməsinə eyni çür yanaşmaq və onlara qarşı adekvat tədbirlər görmək məqsədi ilə fəvqəladə hadisələr tiplərinə, növlərinə, miqyasına, nəticələrinin ağırlığına və s. əlamətlərinə görə təsnif edilir.

Əgər ehtimal olunan bütün fəvqəladə hadisələri küll halında

götürsək, onda onları ilk növbədə münaqişəli və münaqişəsiz hadisə növlərinə ayırmaq lazımdır. Münaqişəli fəvqəladə hallara hərbi toquşmalar, eksterimist siyasi mübarizə, sosial partlayışlar, milli və dini münaqişələr, terrorizm, tüğyan edən çinayətçilik və s. aid edilə bilər.

Biz isə burada münaqişəsiz fəvqəladə hadisələri-təbii, texnogen və ekoloji xarakterli fəlakətləri nəzərdən keçirəcəyik. Belə hadisələri onların mənşəyinə, xassələrinə görə xarakterizə edən bir çox əlamətləri üzrə qruplaşdırıb təsnif etmək mümkündür.

Fəvqəladə hadisələrin yayılma miqyasına görə təsnifatı ən vacib əhəmiyyət kəsb edir. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, bu zaman yalnız fəvqəladə hadisənin təsirinə məruz qalmış ərazinin ölçüləri deyil, həm də bu hadisənin yarada biləcəyi dolaylı nəticələr də nəzərə alınmalıdır.

Yuxarıda göstərilən vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün biz ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasında texnogen, təbii və ekoloji xarakterli fəvqəladə hadisələr haqqında anlayış və baxışları sistemləşdirdik, nəzərdən keçirdik, tədqiq etdik və bu barədə vahid sistemin nəzəri əsaslarını dərc etdik. Respublikamızın konkret xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla belə hadisələrin təsnifatını müəyyənləşdirdik. Bu zaman məhdud sahədə baş verən fəvqəladə hadisələrin belə, bəzən ağır nəticələr baş verə biləcəyi ehtimalını da nəzərə aldığımızı.

Fəvqəladə hadisələrin mövcud olan təsnifatı müxtəlif prinsiplərə əsaslanır və zənnimçə heç də bütün hallarda dəqiq məqsədlərə nail olunmasına imkan vermir, bəzən isə formal məntiqə belə uyğun gəlmir. Bu barədəki yeni materiallarda, həmin nöqsanlar nəzərə alınır. Təklif etdiyimiz təsnifat daha əlverişlidir və əməli olaraq fəvqəladə hadisələrin bütün növlərini əhatə edir. Həmin təsnifat 1.1 çədvəlində verilmişdir.

Məlumdur ki, fəvqəladə hadisə hər hansı sahədə baş verən texnogen, texnogen-təbii, təbii mənşəli elə hadisədir ki, o, əhəlinin və istehsalatın uzun illər boyu öz həyat fəaliyyətlərində vərdiş etdiyi hadisə və proseslərin normal parametrlərinin pozulmasına səbəb olur. Fəvqəladə hadisələr insanların həyat fəaliyyətinə, iqtisadiyyatın işinə, sosial sahəyə və təbii mühitə xeyli mənfi təsir göstərir.

Fəvqəladə hadisələr zamanı ilk növbədə ümumi itkilər və ziyan müəyyən edilir ki, bu, dərhal müvafiq tədbir görmək və zərər çəkmiş rayona kənardan yardım göstərmək barədə qərar qəbul etmək üçün vacibdir.

Təsir dairəsinə (miqyasına) görə və nəticələrinin ağırlığı üzrə fəvqəladə hadisələr: lokal (qismi), obyekt seçiciyyəli, yerli, regional, milli və ya qlobal xarakterli ola bilər (bax çədvəl 1.1).

Lokal (qismi) hadisələr iş yerindən, iş sahəsindən, mənzil-

dən kənara yayılır. Obyekt miqyaslı (səçiyəli) hadisələr sənaye obyektində, bina və ya qurğu hüdudlarında məhdudlaşır. Yerli hadisələr ancaq yaşayış məntəqəsinin, təkçə bir şəhərin və ya kənd təsərrüfatı müəssisəsinin ərazisində özünü göstərir. Regional fəvqəladə hadisə bir necə sənaye və ya kənd təsərrüfatı rayonlarını, bütünlüklə şəhəri və onun ətraflarını əhatə edir. Milli miqyaslı fəvqəladə hadisələr respublikanın xeyli ərazilərini əhatə edən, lakin dövlətin inzibati sərhədlərindən kənara çıxmayan hadisələrə deyilir. Qlobal hadisələr isə bir ölkənin ərazisində məhdudlaşmır və qonşu dövlətlərin də ərazilərinə yayılır.

Təsir dairəsindən (yayılma miqyasından) əlavə, FH-lər baş verən insan tələfatının miqdarına, zədələnmiş (kəçürülməyə ehtiyacı olan) əhalinin sayına, habelə dəymiş zərərin miqyasına görə də təsnif edilir. Fəvqəladə halların təsnifatına dair yuxarıda göstərilən sahələr və belə hadisələrin müəyyən növlərinə görə onların "ağırlıq" dərəcələrinin qiymətləndirilməsi üzrə həm keyfiyyət kateqoriyaları, həm də onlara müvafiq olan kəmiyyət xarakteristikaları 1.1 çədvəlində verilmişdir. Bunlardan milli və qlobal fəvqəladə hallara aid keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikalarının qiymətləndirilməsi məsələləri indiyədək daha az işlənilib öyrənilmişdi. Bu məsələyə dair ümumiləşdirilmiş statistik materialların təhlili, ölkədə və xaricdə aparılan tədqiqat materiallarının nəticələri bu boşluğun aradan qaldırılmasına, bir sıra yeni qiymətləndirmə xarakteristikalarının, o cümlədən də dövlət idarəetmə sisteminin fəvqəladə hadisələrə davamlılığı dərəcəsinin qiymətləndirilməsi üzrə xarakteristikalar əldə edilməsinə imkan verdi. Məsələn, 1.1 çədvəlindəki "Əvəzolunmaz" və "Bərpaolunmaz" dərəcəli kəmiyyət xarakteristikalarını bir sıra fəvqəladə halları xarakterizə edən parametrlərin elə qiymətləri kimi qəbul etmək lazımdır ki, belə hallarda yalnız milli ehtiyatlar hesabına və mövcud dövlət idarəetmə sistemi şəraitində əhalinin həyat təchizatını, ən əsası isə onun həyat fəaliyyətini təmin etmək mümkün olmaz.

Fəvqəladə halların onların yaranmasına səbəb olmuş konkret proses və hadisələrin xarakterinə görə (şək.1.1) təsnif edilməsi vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu ümumiləşdirilmiş əlamət üzrə FH-lar: texnogen (şək.1.2), təbii (şək.1.3), ekoloji (şək.1.4) və sosial-siyasi (şək.1.5) mənşəli hadisələr kimi təsnif edilir. Azərbaycan respublikasının ərazisində bütün bu dörd növ FH baş verə bilər.

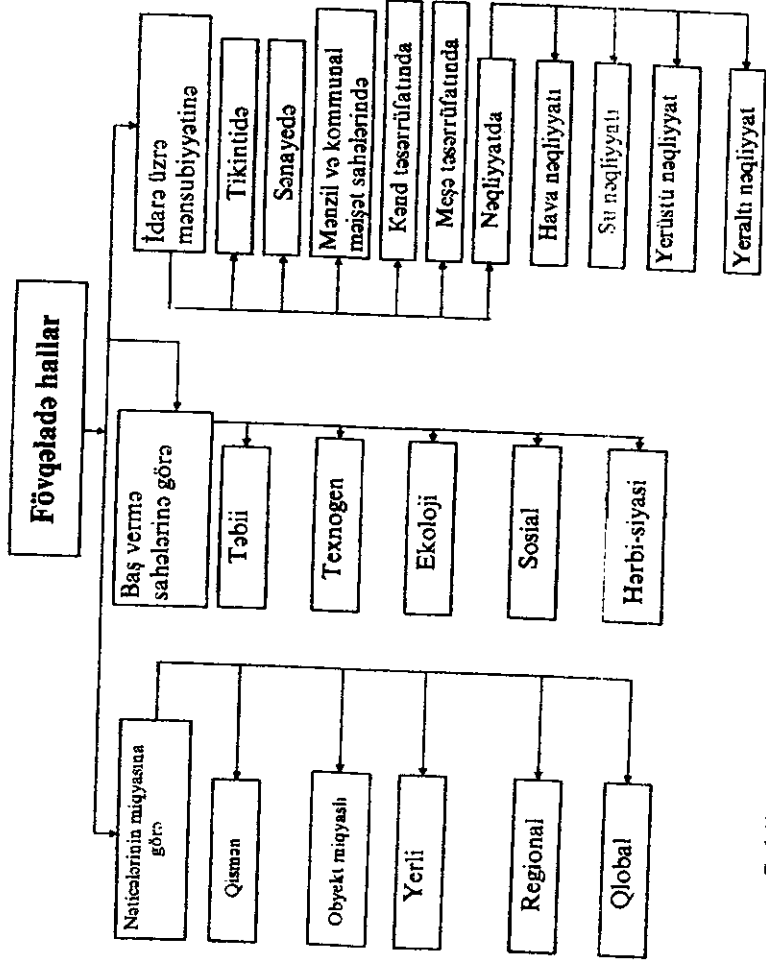
Bu təsnifat FH-ın miqyasını və nəticələrinin həcmiini əhatə etmir, lakin FH-ın qarşısının alınması üçün tədbirlərin seçilməsi, vəziyyətin xarakterinin qiymətləndirilməsi, eləcə də qəza-xilasətmə və digər təxirəsalınmaz işlərin aparılması üzrə əsas istiqamət göstəriçiləri rolunu oynayır.

Əsas əlamətlərinə görə fəvqəladə hadisələrin (FH) təsnifatı

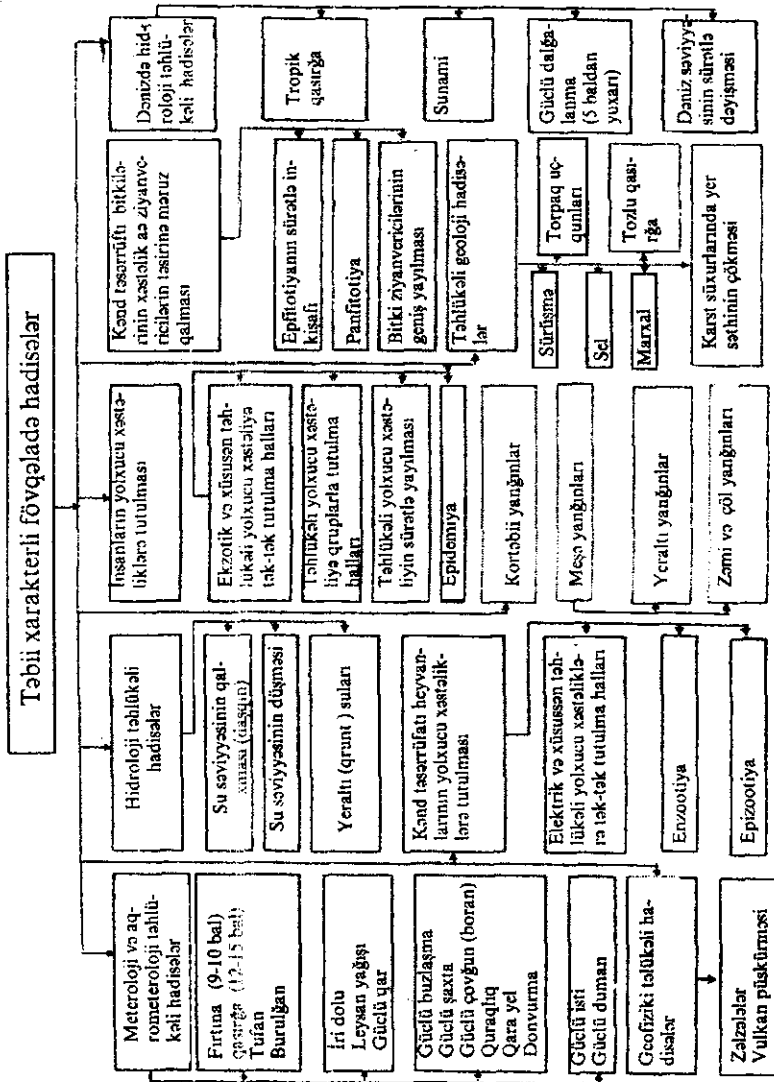
FH-in növləri	Təsir dairəsinə (yayılma miqyasına) görə		Həlak olanların sayına görə		Zərər çəkən əhəlinin sayına görə		Zərərin dəyərinə görə	
	Əhatə etdiyi Ərazi	FH-in dərəcəsi	Həlak olanların sayı, (nəfər)	Təhlükə potensialının kəmiyyətinə görə FH-in xarakteri	Təhlükə altında olan adamların sayı, (min nəfər)	Zərərin həcminə görə FH-in xarakteri	1985-çi ilin qiymətləri üzrə, dəymiş zərərin həcmi, (mln.man.)	
1	2	3	4	5	6	7	8	
Lokal (qismi FH)	İş ycrinin, mənzilin həddüdləri daxilində	Yüngül (əhəmiyyətsiz)	Tələfat olmur	Əhəmiyyətsiz dərəcədə	0,1-ə qədər	Əhəmiyyətsiz	0,1 - ə dek	
Obyekt seçiyəli FH	Sənaye obyektlərini, qurğunun həddüdləri daxilində	Orta ağırlıqlı	10 -a qədər	Orta dərəcədə təhlükəli	0,1-dən 1,0-ə qədər	Orta dərəcədə	0,1-dən 1,0 -ə dek	
Yerli FH	Yaşayış məntəqəsi, ayrıca bir şəhər, k/t obyektli həddüdləri daxilində	Ağır	10-dan 100-ə qədər	Təhlükəli	1,0-dən 10,0 -a qədər	Böyük	1,0 -dən 500,0 -ə dek	
		Cox ağır	100-dən 1 000-ə qədər	Cox ağır	10,0 -dan 125,0-ə qədər	Cox böyük	500,0 -dən 10 000,0-ə dek	

Cədvəl 1.1-in davamı

1	2	3	4	5	6	7	8
Regional FH	Şəhər, şəhər ötrafı ərazi, bir neçə sənaye və k/t rayonu hüdudları daxilində	Katos- trofik	1000-dən 25.000-ə qe- dər	Milli fəlakət	125,0-dən 500,0-ə qədər	Böhran- qabağı xa- rakterli	10.000,0 -dən 100.000-ə dək
Milli FH	Respublika əra- zisinin xeyli his- səsində	Böhranlı	25.000-dən 1.000.000-a qədər	Milli müsbət	500-dən 20.000 -ə qədər	Böhranlı	100.000,0-dən 1.000.000,0 dək
Qlobal FH	Qonşu ölkələrin ərazisində yayılan	Əvəz olunmaz	1.000 000 - dan artıq	Mədəniyyət (sivilizasiya üçün təhlükə)	20.000 o-dən artıq	Bərpa olunmaz	1.000.000-dən artıq

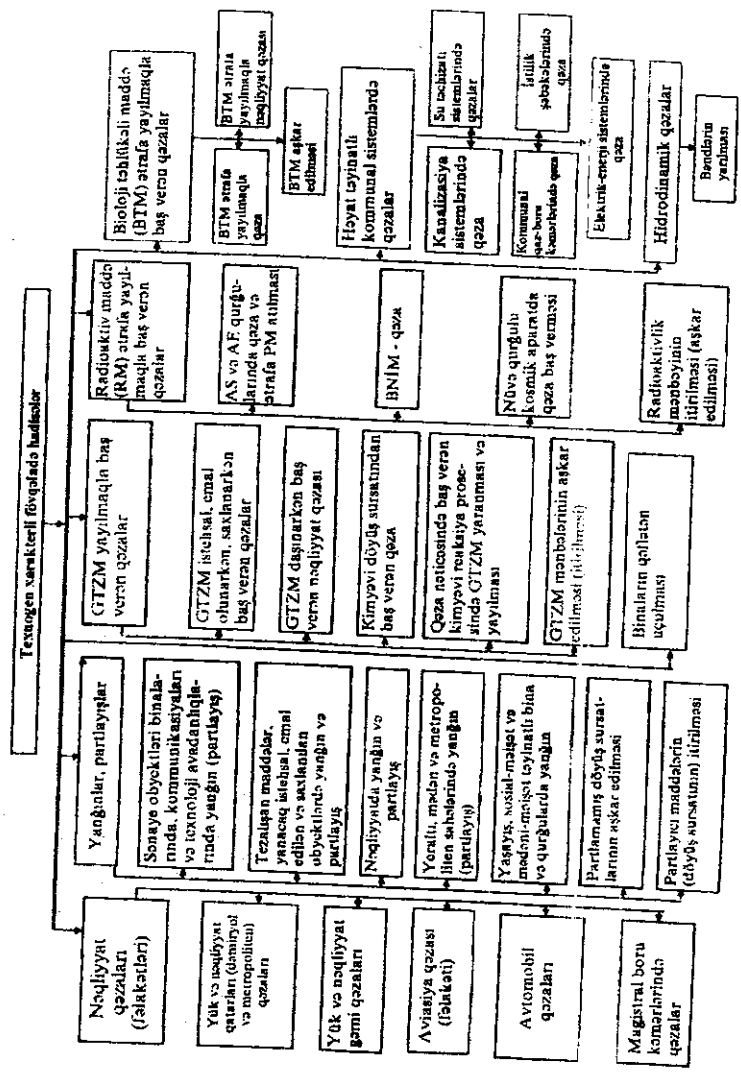

Şəkil 1.1. Əsas əlamətlərinə görə fəvqəladə halların təsnifatı

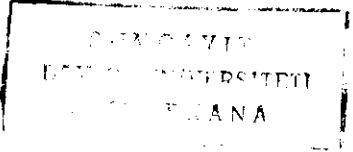

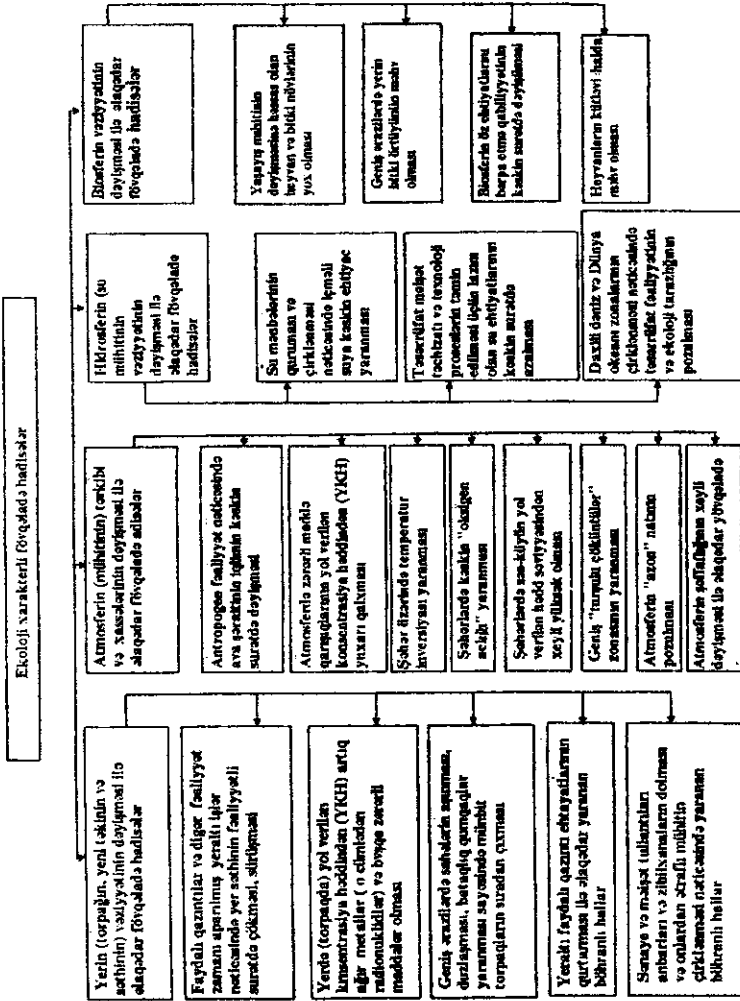
Şəkil 1.3. Azərbaycan Respublikasının ərazisində baş verə biləcək təbii xarakterli fəvqəladə hadisələrin təsnifatı

33812

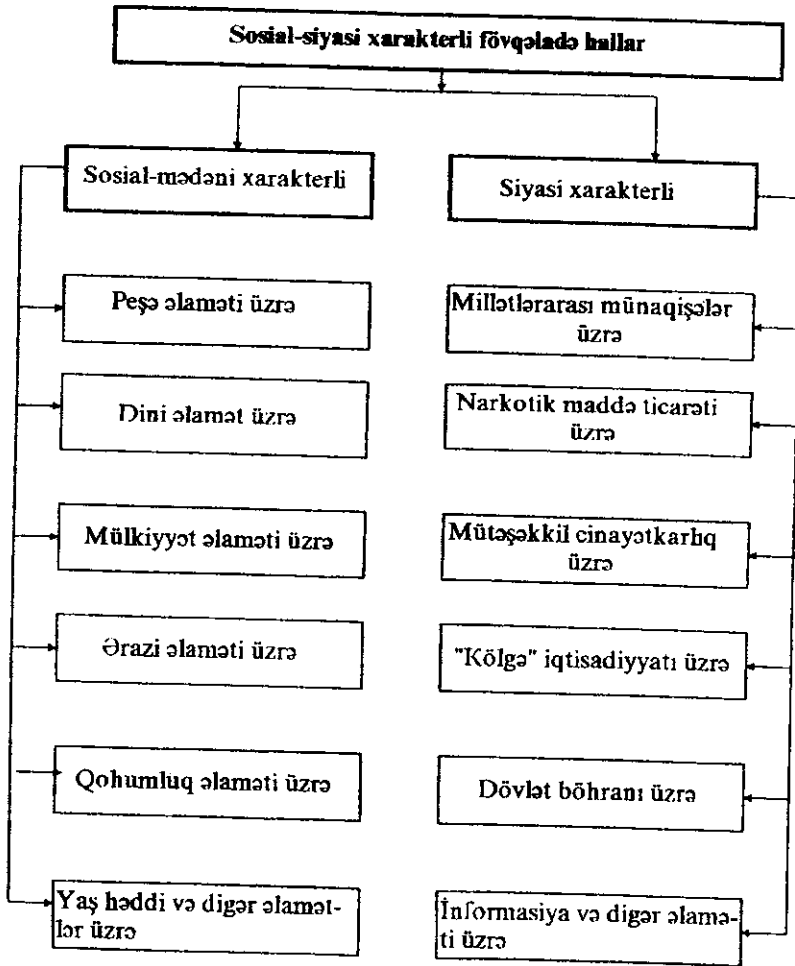

Şəkil 1.2. Azərb. Respublikasının ərazisində təsirin xarakterinə görə texnogen fəvqəladə hadisələrin təsnifatı

Şəkil 1.4. Azərb. Respublikasının ərazisində ehtimal olunan ekoloji xarakterli fəvqəladə hadisələrin təsnifatı

Şəkil 1.5. Sosial-siyasi xarakterli fəvqəladə hadisələrin təsnifatı.

Nisbi itkilər əhali təsərrüfat-ərazi komplekslərinin (ƏTƏK) inkişafına FH-in təsirinin xüsusiyyətini, burada normal həyat fəaliyyətinin bərpa edilməsinin ehtimal olunan müddətini və dərəcəsinə xarakterizə edir. Buna görə də təbii və digər FH-i onların nəticələrinin ƏTƏK üçün ağırlığına görə xarakterizə etmək daha məqsədəuyğundur.

Belə ağırlıq dərəcələri 1.1 cədvəlində göstərilmişdir. Nəticələri ən geçi bir necə gün ərzində aradan qaldırılan fəvqəladə hadisələr (qısa müddətli leysan yağışlarından törəyən su basmalar, intensiv qar yağımı, sürüşmə nəticəsində yolların bezi sahələrinin sıradan çıxması və s.) əhalinin həyat fəaliyyətini və müəssisələrin iş rejimini azacıq pozur və adətən həyat təminatı rejiminin ehtiyat variantlarına keçməyi tələb etmir.

Lakin FH nəticələrinin aradan qaldırılması ancaq daha uzun müddət, tutaq ki, bir ilə qədər və ya 5 - 7 il, yəni qoyulmuş kapital xərclərin əvəz çıxacağı müddətə yaxın bir vaxt ərzində mümkündürsə, onda həyat təminatı rejiminin ehtiyat variantlarına keçmək lazımdır. Bezi fəvqəladə hadisələrin (məsələn, zəlzələnin, güclü daşqınların) vurduğu ziyanı ancaq 5-7 ildən çox müddət ərzində əvəz etmək mümkün olaçaqsa, onda məsələnin həlli üzrə iki variantdan birini seçmək lazım gələcəkdir: ya ƏTƏK-in zədələnmiş elementlərini sadəcə olaraq bərpa etmək, ya da onları daha müasirləri ilə əvəz edərək kompleksini modernləşdirmək. Böhranlı kateqoriyaya aid FH zamanı ƏTƏK-də bütün istehsalın yenidən qurulması qacılmazdır.

Müxtəlif ağırlıq kateqoriyalarına (dərəcələrinə) aid fəvqəladə hallar müxtəlif çür sosial-psixoloji əks-səda doğurur. Birinci dərəcəli-ağır FH demək olar ki, xüsusi narahatlıq doğurmur, onlardan bəziləri, məsələn, iri şəhərlərin küçələrindən axan qısa müddətli gur leysan suları hətta maraqlı bir epizod kimi qəbul edilir. İkinci dərəcəli-xüsusən ağır FH əhalinin əksəriyyətində bəd hadisə hesab edilməklə narahatlıq, əsəbilik və s. kimi pis əhval-ruhiyyə yaradır. Üçüncü dərəcəli-katastrofik FH isə sözün əsl mənasında fəlakətdir: belə hadisələr sosial-psixoloji vəziyyəti xeyli dərəcədə dəyişən köçkünlər axını yarada bilər. Dördüncü dərəcəli-böhranlı FH ümumi ümitsizlik yaradır və həyat dəyərləri haqqında təsəvvürlərin prinsipal surətdə dəyişməsinə, sosial cənaşmalara səbəb ola bilər. Beşinci dərəcəli - əvəzolunmaz itkili FH – salamat qalmış insanların (köçkünlərin) yanında onların həyatını pozmuş hadisə olaraq həmişə qalır.

Fəvqəladə hadisələrin belə dərəcələndirilməsi, aydındır ki,

həm keçmişdə, həm də indi baş verən və gələcəkdə ehtimal olunan hadisələr zamanı təbii və digər risklərin idarə edilməsinə aid bütün problemlərin həllində tətbiq edilə bilər.

Yuxarıda deyildiyi kimi, əlverişsiz təhlükəli hadisənin (ƏTH) törətdiyi ziyan təsir sahələrinə görə sosial və iqtisadi ziyan növlərinə ayrılır. Əgər bu təbii-texnogen tipli fəvqəladə hadisədirsə, onda bu hadisənin törədə biləcəyi ekoloji zərəri də nəzərə almaq lazımdır.

Sosial zərəri, adətən, FH ocağında həlak olanların, yaralıların və zərər çəkənlərin (ev-əşiyini itirənlərin və başqalarının) sayı ilə ölçülür; FH ocağından kənarında olan, lakin bu hadisənin təsirinə bu və ya digər dərəcədə məruz qalan adamlarının sayını da həmçinin nəzərə almaq olar. FH-in müxtəlif növlərində bu nisbət keyli dərəcədə müxtəlif olur. Məsələn, zəlzələ zamanı həlak olanların və ağır yaralanların (şikəst olanların) sayı 1/3 - 1/10 nisbətində, həlak olanların və zərər çəkənlərin sayı isə 1/100 - 1/300 nisbətində olur.

İnsanların həlak olması və şikəst olması (iş qabiliyyətini itirməsi) nəticəsində yaranan itkiləri pul formasında müxtəlif üsullarla qiymətləndirmək mümkündür: əlil olmuş şəxsin təminatının dəyəri ilə; işçinin itirilməsi nəticəsində gəlirin azalması ilə; peşə üzrə risk üçün əlavə ödənişin miqdarına görə; ölüm hallarının azaldılması üçün görülən lazımi tədbirlərin dəyərinə görə və s. Məsələn, 1980-çi illərin əvvəllərində Rusiyada bir nəfər tam əlilin saxlanması dəyəri ildə təxminən 25 min rubl, yəni gündə 70 rubl təşkil edirdi (mətbuat məlumatlarına görə).

Məlum olur ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə ətrafı cirkəndirən tullantıları azaltmaq, xəstəliklərin ilkin diaqnostikasını keçirmək, avtonəqliyyatda təhlükəsizliyi yüksəltmək və s. yollarla bir adamın həyatının xilas edilməsi 10 mindən 100 milyon dollara qədər vəsait sərfi tələb edir.

Bu hesablamaları aydınlaşdırmaq üçün misal olaraq qeyd edək ki, 1990-çı ildə keçmiş SSRİ-nin milli sərvətləri 3,8 trilyon rubl, vətəndaşlarının şəxsi əmlakının dəyəri daha 0,7 trilyon rubl, torpaq və meşə ehtiyatlarının dəyəri 7,5 trilyon rubl, kəşf edilmiş mineral ehtiyatların dəyəri 19 trilyon rubl (çəmi təxminən 30 trilyon rubl), idisə, bir nəfərin həyatının "qiyməti" 350-650 min rubl olmaqla bütün əhalisinin "dəyəri" 100-200 trilyon rubl təşkil edirdi. Hər hansı şəhər əhalisi şəhərin özündən daha çox qiymətlidir. Rusların ömrünün orta uzunluğunun 1990-1995-çi illərdə təxmin edilən 2 il azalması (mərkəzi statistika idarəsinin 30.08.1993-çü il tarixli mə'lumatı) 4-8 illik

ümumi milli məhsulun (1980-çı illərin sonundakı qiymətlərlə) itirilməsinə bərabərdir.

Əlverişsiz və təhlükəli hadisələrin dolayı sosial zərərini müəyyən edərkən bu zərərin etnik-mədəni zərər və psixoloji zərər olmaqla iki tərkib hissəsini də nəzərə almaq lazımdır. Etnik-mədəni zərər yalnız sadəcə insanların məhv olmasından ibarət deyil, bu həm də etnosun (müəyyən bir xalqın) məhv olmasıdır. Vətənin həmişəlik tərk edilməsi və ya tarixi abidələrin, yaşayış məntəqələrinin dağılması və onların yeni tikilən standart şəhərlərlə əvəz edilməsi və s. nəticəsində insanların öz etnik mənşəyini, cəmiyyətdəki mövqeyini və rolunu unutmasıdır.

Sosial-psixoloji zərər isə baş vermiş fəlakətin ağır xatirələrinin təsiri altında, bəzən isə bilavasitə uzun müddətli narahat yaşayış nəticəsində normal həyat duyğularının sönükləşməsindən, bədbəxtlik hissəsinin yaran-masından ibarətdir.

Təbii fəlakət sosial-psixoloji vəziyyət kəskinləşən dövrdə baş verdikdə, bərpa olunma zəifləyir, uzun sürür, fəvqəladə hadisə mürəkkəb xarakter kəsb edir və onun nəticələrinin ağırlıq dərəcəsi artır. Tarixi keçmişdə bir sıra etnosların məhvə yəqin ki, hadisələrin məhz belə inkişafı səbəb olmuşdur. Müasir dövrdəki belə hallara misal olaraq Çernobil radioaktiv cirkənmə zonasının, 1980-çı illərin güclü quraqlıqları nəticəsində Şimali Afrikada geniş ərazilərin bərbad olmasını və boşalmasını göstərmək mümkündür. Bunların nəticələrini təsərrüfatların məhsuldarlığının azalması; əhəlinin köçürülməsi və s. kimi iqtisadi göstəricilərlə də ölçmək mümkündür.

Əlverişsiz və təhlükəli hadisələrin təsirindən yaranan iqtisadi zərər, hər şeydən əvvəl binaların, qurğuların, avadanlığın və s. bilavasitə itkilərindən (əsas fondlar üzrə itkilər); dövryyə fondu üzrə (xammal, yanaacaq, yarımfabrikatlar) itkilərdən; hazır məhsul, kənd təsərrüfatı məhsulları, malqara, şəxsi əmlak və s. itkilərdən ibarətdir. Bunlar birbaşa itkilərdir ki, onların siyahısı xeyli böyük ola bilər. Belə hesab edilir ki, fəvqəladə hadisənin vurduğu ziyan qiymətləndirilərkən, onun kəmiyyətinin 30 faizə qədər nəzərdən qacırılır.

FH-ın dolayı iqtisadi zərəri-zədələnən və onların işi ilə bağlı kooperasiyada olan müəssisələr dayanarkən məhsul istehsalının azalması, işçilərin və texnikanın xilasetmə işlərinə çəlb olunması, məhsulun maya dəyərinin artması və keyfiyyətinin pisləşməsi, müəssisə ilə əlaqədə olan başqa obyektlərin təchizat və nəqliyyat üçün digər variantlardan istifadə etməsi və s. sayəsində meydana gəlir.

Təsir göstərdiyi iqtisadi “məsafədən” asılı olaraq dolayı iqtisadi zərər: yerli zərər və xalq təsərrüfatı miqyaslı zərər növlərinə ayırd edilə bilər.

Təbii fəlakətlər zamanı baş verən itkilər barədə dərc olunan məlumatlar yalnız birbaşa itkiləri xarakterizə edir. Dolayı iqtisadi itkilər isə birbaşa itkilərə nisbətən: yüngül və ərzaq sənaye sahəsinin xırda müəssisələri dağılarkən 30-50 %; kommunikasiyalar dağılarkən 103-104%, energetika müəssisələri dağılarkən isə 105% təşkil edir. İnzibati rayon və ya vilayət miqyaslı ƏTƏK fəlakətə məruz qaldıqda orada dolayı itkilər birbaşa itkilərdən 3-4 dəfə artıq, ölkə və dünya miqyaslı fəlakət zamanı isə, orta hesabla bir necə il üçün təxminən 2 dəfə artıq ola bilər. Cernobil fəlakətinin vurduğu dolayı zərər birbaşa zərərdən 20-25 dəfə artıqdır.

Ekoloji zərər təbii-texnogen və ya təbii-antropogen xarakterli hadisələr (torpaq eroziyasının insan fəaliyyəti sahəsində sürətlənməsi, əlverişsiz və təhlükəli hadisələrin törətdiyi texnoloji qəzalar zamanı ətrafa xeyli cirkəndirici maddələrin yayılması və s.), eləcə də müasir zədələyici vasitələrin (silahların) tətbiqi nəticəsində baş verə bilər. Zərərin bu növünü də qısaşa nəzərdən keçirək: istismar olunan təbii ehtiyatların birbaşa itkilərinə - iqtisadi-ekoloji zərər deyilir; biosferanın bir qismi olmaqla təbii mühitdəki itkiləri əsl ekoloji itkilər adlandırmaq mümkündür. Məlum olduğu kimi əsas problem bundan ibarətdir ki, sənayenin iqtisadiyyatı qiymətləndirilərkən təbii ehtiyatlar son dərəcə ucuz qiymətləndirilir və təbii ehtiyatlara belə münasibət şəraitində bu ehtiyatların tükənməsi labüddür.

Həqiqətən də, təbii faydalı qazıntılar yalnız onların kəşfiyyatına, emalına və istehlakçıya çatdırılmasına cəkilən xərclərə görə, onunun təmizlənməsi (süzülməsi və s.) və gətirilməsi üzrə xərclərlə, meşə ehtiyatları ağacların kəsilməsi və gətirilməsi xərcləri əsasında qiymətləndirilir.

§ 1.1.1. TƏBİİ XARAKTERLİ TƏHLÜKƏLƏR VƏ ONLARIN XARAKTERİSTİKASI

Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətinə baxmayaraq cəmiyyət üçün fəaliyyət təhlükəsi, o çümlədən də təbii fəlakətlərin törətdiyi təhlükə artmaqdadır. Təbii fəlakətlərdən zərər cəkənlərin sayı ildə təxminən 6% artır. Bu, əhalinin sürətli artımı və iri şəhərlərdə cox sıx halda məskunlaşması, ətraf təbii mühitin korrəlanması və təhlükəli kortəbii

hadisələrin güclənməsinə imkan yaranması, eləcə də bir çox ölkələr arasında kommunikasiya və texnoloji əlaqələrin pozulması ilə izah edilir. Epidemioloji fəlakətlər üzrə Elmi-Mərkəzin (Brüssel) məlumatlarına görə, 1965-çi ildən 1992-çi ilədək dünyada təbii fəlakətlərdən 3,6 milyon insan məhv olmuş, 3 milyarddan çox adam zərər çəkmiş, ümumi iqtisadi ziyan 340 milyard dollardan artıq olmuşdur.

Təbii fəlakətlər üzrə Ümumdünya Konfransına (Yokoqama, 1994-çü il) müxtəlif ölkələr tərəfindən təqdim edilmiş məlumatlar göstərir ki, 1962-1992-çi illər ərzində çox ağır iqtisadi ziyan (ölkədən illik ümumi məhsulun 1%-i qədər və bundan artıq) vuran təbii fəlakətlərin sayı 4,1 dəfə, bu zaman zərər çəkənlərin sayı 2.1 dəfə artmışdır.

Ən çox iqtisadi itkilər törədən fəlakətlər subasma, quraqlıq və zəlzələdir; bunlar mövcud olan bütün fəvqəladə hadisələrin müvafiq surətdə 32, 22 və 10 faizini təşkil edir. Ən təhlükəli fəlakətlər: zərərçəkənlərin sayına görə - quraqlıq (30%) və subasma (32%), tələf olunanların sayına görə - subasma (26%), epidemiyalar (17%), zəlzələ (13%) hesab edilir. Son 30 ildə Yer kürəsində baş verən fəvqəladə hallar barədə statistik məlumatların təhlili məhz bunu göstərir.

Geoloji iqlim və relyef şəraitinin müxtəlifliyi ilə fərqlənən Azərbaycanın ərazisində 15-dən artıq növde çürbəçür təhlükəli təbii hadisələr müşahidə edilir. Bunlardan ən dağıdıcı təsirə malik olanlar: subasma, daşqın, eroziya, zəlzələ, sürüşmə, sel, daş ucqunları, marxal (qar ucqunları), qasırğa, fırtına, burağan və s.-dir. Bu hadisələrin bəziləri gözənilmədən baş verir və qısa müddətli olur (məs., zəlzələ, sürüşmə, ucqun, cökmə, burulqan), lakin böyük maddi itkilər və insan tələfatı ilə nəticələnir. Digərləri, məsələn, daşqın, eroziya-uzun müddət tədricən inkişaf edir, nadir hallarda insan tələfatına səbəb olur, lakin çox ağır iqtisadi itkilər törədir.

Respublikamızda il ərzində 15-30 kortəbii təhlükəli hadisə baş verir.

Bütün kortəbii təhlükələri aşağıdakı növlərə aid etmək mümkündür (bax: şəkl.1.3): geofiziki, hidrometroloji, geoloji təhlükəli hadisələr, infeksiya (yoluxucu) xəstəliklər və təbii yanğınlar.

Hidrometroloji hadisələrə ən əvvəl, daşqın, sel və s. aiddir.

Azərbaycan Respublikasının 20-dən artıq şəhəri və bir neçə yüz digər yaşayış məntəqələrində daşqın təhlükəsi mövcuddur. Belə təhlükənin əsas mənbəyi leysan yağışları, qarın sürətlə əriməsi, bəndlərin, su sədlərinin dağılması, ucqun və sürüşmələrdir. Vaxtaşırı